

49

TÁRSADALOM KUTATÁS 1993 4

Akadémiai Kiadó·Budapest

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 321-4830/33
Fax: 322-0207
E-mail: UUCP\H9583VAGVOLGYI@ELLA.HU

Megjelenik negyedévenként

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, **EÖRSI GYULA**, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámmra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881) és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H–1389 Budapest, Pf. 149.)

SZERZŐINK

- FARKAS János, a szociológiai tudomány doktora,
tanszékvezető egyetemi tanár, BME Szociológiai Tanszék
- BALÁZS Zoltán, politológus
- TAGÁNYI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja
- LÉVAI Imre, tudományos munkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja
- GYEKICZKY Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja
- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona, a jogtudományok kandidátusa, igazgatóhelyettes, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet
- LÁSZLÓ Mária, tudományos munkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet
- BESZTERI Béla, a politikai tudományok kandidátusa, egyetemi docens, VAB
- BÖHM Antal, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos tanácsadó, MTA Politikai Tudományok Intézete
- TÁLL Éva, tudományos munkatárs, MTA Politikai Tudományok Intézete
- TRÁSER László, újságíró

TARTALOM

<hr/>		
Tanulmány		
<hr/>		
5	Farkas János	Lehetséges-e „NAGY ELMÉLET”?
21	Balázs Zoltán	Hatalom és elitelméletek
31	Tagányi Zoltán	Csajanov és az antropológia
46	Lévai Imre	Nemzetközi migráció és világgazdasági ciklus: egy lehetséges kutatási irány
61	Gyekiczky Tamás	A „létező szocializmus” modernitása
86	Pálné Kovács Ilona—László Mária	Önkormányzati önállóság és a közgazdasági feltételrendszer
102	Beszteri Béla	Remények és illúziók a magyar társadalomban
<hr/>		
Tájékoztató		
<hr/>		
132	Böhm Antal—Táll Éva	Demokrácia — önkormányzat — piacgazdaság (Nemzetközi összehasonlító vizsgálat az új demokráciák helyi vezetőinek értékeiről és a helyi hatalmról)
<hr/>		
Könyvszemle		
<hr/>		
142	Tráser László	Tanács István: Ön kormányzó? Lengyel László: Magyar alakok
<hr/>		

CONTENTS

Papers

5	Farkas, János	Is a "BIG THEORY" Possible?
21	Balázs, Zoltán	Authority and Elite Theories
31	Tagányi, Zoltán	Chayanov and Anthropology
46	Lévai, Imre	International Migration and the Cycle of World Economy: A Possible Direction of Research
61	Gyekiczky, Tamás	The Modernity of "Existing Socialism"
86	Pálné Kovács, Ilona--László, Mária	Autonomy of Local Governments and the Economic Conditions
102	Beszteri, Béla	Hopes and Illusions in the Hungarian Society as Reflected by Public Opinion Polls

Orientation

132	Böhm, Antal--Táll, Éva	Democracy--Local Government--Market Economy (Inter- national comparative study on the values of the leaders of new democracies and on local societies)
-----	------------------------	--

Book review

142	Tráser, László	Tanács, István: Are You Governing? Lengyel, László: Hungarian Figures
-----	----------------	--

- (1972): *Migration and Urban Development. A Reappraisal of British and American Long Cycles.* Methuen & Co. Ltd., London
- Wagner, Moriz (1868): *Die Darwinische Theorie und das Migrationgesetz.* Leipzig
- Wallerstein, Immanuel (1979): Kondratieff Up or Kondratieff Down? = *Review*, 2.14. 663–673.
- (1980): *The Modern World-System. II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750.* Academic Press, New York
- (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Budapest, Gondolat. (Eredetileg: *The Modern World-System. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century.* 1974. Academic Press, New York.)
- (1989): *The Modern World-System. III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s.* Academic Press, New York
- Zhang, Wei-Bin (1990): Brain Drain and Economic Cycles with International Migration. A Case of Minimum Wage in the Unskilled Sector. = *Journal of Development Economics*, 1990/3. 191–203.
- Zolberg, Aristide (1989): The Next Waves: Migration Theory for a Changing World. = *International Migration Review*, 23.1/3. 403–430.

LÉVAI IMRE

INTERNATIONAL MIGRATION AND THE CYCLE OF WORLD ECONOMY: A POSSIBLE DIRECTION OF RESEARCH

Summary

International migration is a comprehensive system: it is an organic element of the capitalist world system, which has definite functions and the performance of which breaks up the increasingly international labour market of the world into the most diverse, yet structurally interlinked segments. The international migration of labour and the flood of refugees, which may mean relative upliftment of individual migrants and refugees, or an escape from political oppression, create and mobilise the "industrial reserve" (relatively redundant population), in keeping with the demands of the global accumulation of capital and as its consequence, making the articulation of the modes of production (not interpreted in abstracto) possible along the rules of development of the capitalist world system. The cyclical transformations of the world capitalist structures, their crises of accumulation themselves create and modify to shorter or longer periods the "push" and "pull" factors of the global migration of labour. The plan of complex social research studying the interrelationships of the international flow of capital and labour would truly attract the "end" of theories of migration: opportunities of the creation of a kind of "Ravenstein–Wallerstein synthesis" may open up. One of the first and most urgent tasks of the present research project is the study and analysis of the past history and future possibilities of chaotic movements hidden in cyclical changes (bifurcations).

GYEKICZKY TAMÁS

A „LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS” MODERNITÁSA

(Egy paradigma utóélete)

1994-ben időszerűtlennek tűnhet a szocializmus korszakáról írni. Pedig nem az, mivel egyfelől az örökség számbavétele még nem történt meg, másfelől pedig újabb viták és sajtópolémiaik is napirenden tartják a téma iránti érdeklődést. A felmerült kérdések egyike éppen az a *modernizációs probléma*, amelynek megfejtésére tanulmányunkban vállalkozunk. Úgy gondolom tehát, hogy írásom felettébb aktuális, s nemcsak a szellemi viták miatt, hanem a benne felvetett modernizációs paradoxon megoldatlansága, az „új modernizációs kísérlet” elmaradása miatt is.

1. Általános megjegyzések a modernizációs paradigmáról

Majdnem két évtizeden keresztül tartotta magát az a nézet, hogy a nyugat-európai társadalmak mint a modernizációs¹ minták kialakítói és hordozói létezésük első pillanatától fogva teljesítik a modern társadalmakkal szemben támasztott követelményeket.² Jóllehet, sokan és sokszor kritikus szemmel nézték a nyugat-európai (és észak-amerikai) fejlődést, e társadalmak tökéletes pályát befutó modernizációja iránti kétely csak a nyolcvanas évek szociológiájában jelent meg. A jelenkori kritika egyik jelentős képviselője, *Ulrich Beck* például úgy véli, hogy a modernnek tekintett társadalmak egyes területein kifejezetten „premodern” állapotok uralkodnak. A nyugat-európai és észak-amerikai modernizációs trendek megakadtak, e társadalmak a modernizáció új szakasza helyett már csak „rizikó” termelésére képesek³ (*Beck* 1986). A kételyektől és kritikáktól függetlenül mind a „harmadik világ” országainak, mind a nyolcvanas évek végéig „létező szocializmusok” modernizálásának összehasonlító elemzése tovább folyik. A változatlan heveségű kutatási érdeklődés egyik oka a „nyugat-európai” mintát követő országok fejlődésének megtorpanása, s a korábban elképzelhetetlennek tartott következmények jelentkezése (permanens nemzetiségi háborúk, éhínség, környezet-szennyezés, atomfegyverkezés). A megújuló viták másik oka a közép-kelet-európai átalakulás.⁴

A modernizációs paradigma már évekkel korábban is használható elemzési keretnek tűnt a „létező szocializmusok” megértésének kísérletében, mivel alkalmas volt bizonyos társadalmi-történelmi jelenségek (iparosítás, társadalmi struk-

túraváltás) új típusú magyarázatára.⁵ Elterjedését elősegítette, hogy lehetővé tette a nyugat-európai társadalomtudománnyal egy közös nyelv (kommunikációs alap) megteremtését, s megnövelte a két tudományos világot elválasztó fogalmi gátak lebontásának esélyét. Mindemellett ki lehetett lépni az uralkodó marxista ideológia világbépből, s felcsillant a társadalomtudományi professzionalizáció elérhetősége is. Megnyitotta az utat a politika nyilvános kritikája felé, hiszen a modernizáció kritériumait a fennálló „szocialista” rendszeren „legálisan” számon lehetett kérni.⁶

A kelet-közép- és nyugat-európai társadalomfejlődés összehasonlítása a „létező szocializmusok” bukása után sem vesztette el értelmét. A gyors összeomlás, majd a tartós krízis újra kiélezte a kelet-közép-európai társadalmak modernizációs konfliktusait, így újból felmerült az eddigi modernizációs stratégiák értékelésének igénye. Nemcsak a kelet-közép-európai országokban ismert szlogenben (felzárkózás Európához, ami a leszakadás „nyílt” beismerése) bukkanhatunk rá a társadalomtudománnyal szembeni új kihívásra, hanem a társadalmi élet mindennapjainak zavarai is nyilvánvalóvá teszik a modernizációs problémák súlyosságát. A létező szocializmusok (hajdani) modernségéről Nyugat-Európában is újult erővel lángolnak fel a társadalomtudományi viták, s e disputák magát az elemzési paradigmát sem kímélik.*

Álláspontunk szerint a modernizációs elméletek által jelzett társadalmi konfliktusok mögött összetett, komplex társadalomfejlődési jelenségek húzódnak meg, s e kérdések mélységét a felújult — jórészt politikai vagy zsrnalisztikai ihletésű — modernizációs viták nem érzékelik. A gyökerek feltárásához először a létező szocializmusok modernizációja mellett vagy ellen szóló érveket, majd a „nyugat-európai” társadalmak modernizációjának második világháború utáni történetét kell bemutatnunk. A „létező szocializmusok” modernizációjának foka vagy modernizációs deficitje csak ezek ismeretében tárható fel.

A kelet-európai társadalmak modernitását megítélő álláspontok — nem téve különbséget „kelet”- és „nyugat”-európai társadalomtudomány között — két nagy csoportot alkotnak. Az első csoportba tartozók határozottan tagadják a „létező” szocializmus modernségét, míg a másik csoport érvei szerint a „létező szocializmus” egyik típusa, alakzata (volt) a modern társadalmaknak. Tanulmányunk

* „Azt, hogy a modernizáció és a modernizációs elméletek ma ismét a szociológia legfontosabb kérdései közé tartoznak, nem kell hosszasan magyarázni. A valóságos társadalmi fejlődés e témákat visszavonhatatlanul aktuálissá tette. Gorbacsov „Peresztrojkája”, a szovjet társadalom átépítésének kezdete óta a modernizáció mint probléma újra előtűnik áll. Mióta a keletnémet és a kelet-európai fejlődés már nem egy harmadik út után kutat, hanem kifejezi a nyugati intézmények átvételének és tapasztalatai követésének szándékát, újra fel kell tennünk a kérdést, vajon melyek a modern nyugati társadalmak fejlődési tendenciái, alkalmazkodási problémái és innovációs esélyei, hogyan és mi módon valósítható meg intézményeinek átvétele” — fogalmazta meg a modernizáció gondolkörének aktualitását Wolfgang Zapf a német szociológusok jubileumi (25.) kongresszusát megnyitó beszédében (Zapf 1990, 23–24.)

kitér a „kétkedők” nézeteire is, ahol a modernizáció alapvető trendjét elismerve számos kritika fogalmazódott meg a szocialista társadalomfejlődés modernitásával szemben.

2. A modernizáció tagadása

A „létező szocializmus” modernitása elleni érvek a modern társadalom fogalmának meghatározásából indulnak ki. A modern társadalmakat a következők jellemzik.

• *Legfontosabb* az egyéni létezés autonómiáját biztosító és garantáló intézményszerkezet.*

• *Másodsor* a modern társadalmakat leírhatjuk az intézményes(ült) racionalitás és kalkulativitás uralmával. Az intézményrendszer története, a modern társadalmak fejlődése — miként ezt a szociológiai irodalomban *Durkheim, Tönnies* vagy *Weber* bemutatták — a tradicionális uralom szervezeti és vallási viszonyainak felbomlására, a piac és a pénz (mint „általános kommunikációs médiumok” — I. *Marx, Parsons, Luhman* ezzel kapcsolatos munkáit) kialakulására nyúlik vissza. Az intézmények modernizációja több síkon játszódott le, a modern gazdasági rendszer a tudásstruktúrák, a politikai intézmények és a magatartási értékek transzformációjával együtt alakult ki. E folyamatból kiemelhető a parlamenti demokrácia keletkezése, melynek során a társadalmi konfliktusok megoldásának diszkurzív módja — (*Habermas* 1981) — „intézményesült”. A modern társadalmi életet a gazdasági és politikai integrációk mellett a „formális és materiális racionalitás” szabályai szerint kialakított „jogbiztonság” (*Weber*) szabályozza.

• *Harmadszor* meg kell említenünk azokat a „racionális és kölcsönös” szerződéses kapcsolatokat, melyek a társadalom tagjai között alakultak ki, s melyeknek alapja egy „szekularizált” (kantianus) etika. A modern társadalom tagjai „társadalmi viszonyaik és elvárásai kalkulativitását, az intézmények és individuumok magatartásának kiszámíthatóságát” az általuk tanúsított magasabb fokú feyelemért és kooperációra való hajlandóságukért kapták/szerezték cserébe. Individualizmusuk szerződészerűen korlátozott, ám az egyén emancipációján nyugszik.**

• *Negyedszerre* ki kell térni a szociális egyenlőtlenségek „legitim” mechanizmusaira. A társadalom modernizációja során az egyenlőtlenségek

* „A modernizáció nemcsak az ipari termelés fejlődését, az uralmi viszonyok racionalizációját, a polgári nyilvánosság kialakítását jelenti, ... hanem az egyéni lét autonómiamegteremtési folyamatának fejlődését is” — fogalmaz *Srubar* (*Srubar* 1991, 416.).

** „A társadalom különböző alrendszerei között lejátszódó elkülönülési folyamat (Ausdifferenzierung) lehetővé teszi a társadalmi kollektív hatalomgyakorlás egyén feletti érvényesülésének korlátozását és a magánszféra személyes szabadságának kialakulását. A megvalósulás konkrét alakzatáról egyre növekvő mértékben maga az egyén dönt...” (*Srubar* 1991, 417.)

„teljesítményelven” (Leistungsprinzip) nyugvó struktúrája jött létre. A keletkezés folyamata társadalmi konfliktusokkal terhelt, így a teljesítmények elismeretetéséért folyó küzdelem végül az „állam beavatkozásához” (mint a konfliktusok szabályozásának, tompításának egyik formájához) vezetett. Az állam beavatkozása azonban sem az „individualizmus” ethoszát, sem az egyén autonómiáját nem kérdőjelezte meg.

A „létező szocializmusok” társadalomszerkezetéből hiányoztak/hiányoznak azok az integrációs mechanizmusok, intézmények és „értékek”, melyek a „nyugat-európai modernizációs modell” — és ezáltal a modernizáció — alkotóelemei.

- Először is az állam és igazgatás, a szervezett és nem intézményesített gazdaság nem rendelődtek alá a racionális jog szabályozó hatalmának, olyan „érdekeket” — a kommunista párt érdeke — követtek, melyek a hatalomgyakorlás hétköznapi racionalitását — ezzel együtt kalkulativitását, kiszámíthatóságát — tagadták.

- Másodsor: ahogy ezt a Kelet-Közép-Európával foglalkozó politikatudomány bemutatta, a társadalmi konfliktusok racionális és diszkurzív megoldási módjának (parlamentarizmus) elutasítása volt a politikai és társadalmi konfliktusok megoldásának uralkodó elve. A parlamentarizmus tagadásának és a „szocialista típusú” uralomgyakorlásnak a következményeként súlyos, a társadalom minden területén megjelenő „modernizációs deficit” keletkezett — írja például *Srubar*. A deficit a politikai hatalom kommunista párt által irányított „privatizációjában”, a társadalmi szervezeteknek és intézményeknek az apparátus tagjai érdekét szem előtt tartó „egyéni kisajátításában” jelent meg. A funkcionárius csoporthoz tartozók egyéni érdekének uralma utat nyitott a korrupciónak, és a patrónus–kliensi viszonyoknak (magyar irodalomban: *Hankiss* 1982 és 1986). A gazdaság működtetésének „szubjektív technikái” — hiánygazdaság kézi vezérlése (*Kornai* 1982), a piac integráló funkciójának a hatalmi mechanizmussal történő helyettesítése, a pénznek mint általános értékmérőnek és kommunikációs médiumnak elutasítása — egyértelműen jelezték a társadalomfejlődés „nem-modern”, sőt a modern társadalmaktól eltérő útját.

- Harmadszor az egyén autonóm „személyiségként” nem nyert bebecsátást a társadalom intézményeibe, személyes szabadságát naponta választópolgárként megélve nem volt helye a nagy társadalmi integrációs rendszerekben. Alkalmazkodásának egyetlen útja volt — így *Srubar* —: beilleszkedni a kliensek, patrónusok, személyes hatalmat szolgáló, azt erősítő és megőrző „hálózatába”. Amennyiben autonómiáját feladva elismerte e patrónusok hatalmát, igényelte védelmüket, önmaga előtt is legitímálta a — paradox módon — megélhetését biztosító csoportok gyámkodását. Személyes viszonyainak kiszámíthatósága megszűnt, függése különböző átláthatatlan társadalmi kapcsolatok mentén felerősödött. Normái, értékei, viszonyai sem a teljesítményközpontú, sem a racionális cselekvési normák világába nem tartoztak.

A „létező szocializmus” szociális integrációinak működése „demodernizációhoz” vezetett; „... e demodernizáció nemcsak politikai tilalmakban, pl. a polgári társadalmakat hordozó intézmények funkcióinak kiépítésekor jelentkezett, hanem a társadalmi viszonyok és társadalmi cselekvések szerkezetének mélyén, ott, ahol a mindennapok a társadalmi valóságot kialakítják és reprodukálják” (*Srubar* 1991, 429.)

A „létező szocializmus” bukása után — mindebből következően — egy új modernizációs kísérletnek („Remodernisierungsversuch”) lehet csak esélye és értelme. A piac, a pénz és a gazdaság működési módjainak rekonstrukciója azonban nem pótolja az ember mindennapi életének keretét alkotó racionális cselekvési normák és mechanizmusok hiányát.

3. Érvék a modernitás mellett

A „létező szocializmusnak” mint modern társadalomnak elutasítása egyrészt globális — a politika, gazdaság, jog, társadalom érték- és cselekvési rendszerei mentén artikulálódó —, másrészt normatív.⁷ A „létező szocializmus” modern társadalomként való elismerése hasonló logikával történik, ám a globalitás szempontjai háttérbe szorulnak.

Az érvék több csoportot alkotnak.

3.1. Történeti érvék

Némely kelet-közép-európai társadalom (magyar, lengyel, cseh) modernizációja már a múlt században megkezdődött, azonban különböző történelmi okok e modernizáció sikerét — és következetes véghezvitelét — megakadályozták. Az okok és feltételek között külső (a Habsburg Monarchia léte, majd bukása) és belső (pl. a nemesség túlsúlya a társadalom szerkezetében Magyarországon) történelmi-társadalmi folyamatok egyaránt megtalálhatóak. A többször nekilendülő és megtorpanó modernizációs folyamat végül az 1945-ös fordulattal kapott „szabad utat”. Ahogy *Ránki György* írja: „tudatos, erőszakos modernizáció a szocializmus sztálinista felfogásának jegyében, a régi társadalmi erők brutális szétterése révén, a gazdasági növekedés erőltetett előtérbe helyezésével, a politikai és intézményrendszer külső modell alapján történő gyökeres átalakításával, egyoldalú hatalmi koncentrációval, a tradicionális elemek felbomlasztásával ... Sikerek és kudarcok sajátos kohéziója — 1948 után” (*Ránki* 1987, 613.).

A történelmi fordulat egyik fontos eleme a *rendi-nemesi társadalom felszámolása* volt, mivel e réteg és az e réteget fenntartó struktúrák *akadályozták* — visszafogták — a modernizációt. A másik lényeges elem a külső minta követése, mely a legális és intézményesített erőszakkal a társadalom minden területén meghatározott „cselekvési mintákat és modelleket” érvényesített. E „sajátos” és „különös” modernizáció mindezek ellenére „a szocialista társadalomépítéssel bekövetkezett nekilendülést követően létrehozta azokat a belső té-

nyezőket, melyek autonóm mozgása magának a folyamatnak továbbhaladását, így a benne rejlő változási potencia manifesztálódását is biztosíthatják'' (Kulcsár 1986, 100.).

A modernizációs kényszer sikeres gyógyszer volt a magyar társadalom akut bajaira, hiszen a kúra hatására kiépültek a társadalmi innovációnak, az „önmozgásnak'', változásnak oly sokáig hiányzó feltételei. A magyar társadalom ebben az értelemben „modernné'' vált, mivel a változás képességének kialakulása — többek között — azonos magával a modern társadalommal. „Az eredményes modernizáció olyan gazdasági és társadalmi struktúrában mutatkozik meg, amely az adott ország feltételeire épülve képes a változó külső és belső feltételeknek megfelelően működni, olyan társadalmi struktúrát alakít ki, amely — minden összetevőjében — bázis a folyamat további előrehaladása számára...'' fogalmaz Kulcsár Kálmán (Kulcsár 1986, 23.).⁸

Az innovációs képesség a társadalom különböző területein jelentkezett. A gazdaság, az oktatás, a jog, a társadalmi struktúra, az életmód elemzése bizonyítják, „hogy makroszinten a mai magyar társadalom kétségkívül a modern társadalom képét mutatja, legalábbis olyan mértékben, hogy a modernizációs folyamat előrehaladása valóban regisztrálható'' (Kulcsár 1986, 77.).

3.2. Funkcionális érvek

Az ötlet, mely szerint a kelet-közép-európai szocializmusok történetét a modernizációs folyamat analógiájára meg lehet érteni, nem a közép-kelet-európai társadalomkutatóktól származott.⁹ A történelmi folyamatok összehasonlítására építő elemzések mellett az elgondolás másik forrása a hatvanas évek társadalomelmélete.

Az egyik, hatásában is jelentős elmélet Raymond Arontól származik. Aron szerint az iparosítás a társadalmak típusától függetlenül minden társadalomban azonos következményekhez vezet. Ilyen a szaktudás magasra értékelése (professzionizáció), a szakképzett munkaerő tömeges felhasználása, a termelési aktorok racionális magatartása (Aron 1967). A társadalmi-gazdasági jelenségek vizsgálata — írja — azt mutatja, hogy a kelet-európai társadalmak éppúgy urbanizálódtak, gazdaságuk az iparra épül, általánossá tették az alapfokú képzést, létrehozták a felsőoktatást; a társadalom mikroviszonyaiban pedig azonos „életmód''-minták és hasonló „életvezetési stratégiák'' érvényesülnek, mint a nyugat-európai társadalmakban (kereső tevékenység és magánélet elválása, nukleáris család). Amennyiben e társadalmak megfelelnek a modern társadalmakra jellemző „stabil változás igényének'', úgy nincs mélyebb különbség fejlett-fejletlen, keleti-nyugati, északi-déli társadalom között.

Aron érveinek többségét a *munka világából* meríti. A modernizáció, amely a munkaszervezet új típusával, a munkában formálódó társadalmi viszonyok gazdasági hatékonyságával, a technológiai és gépi rendszerek használatának módjával, a tudomány módszereinek elterjedésével, a termelésből kiinduló racionalizációs trend uralkodóvá válásával azonosítható, a magántulajdon és tervgazdaság viszo-

nyai között egyaránt megvalósul. Lehetséges, hogy a különböző társadalmi-gazdasági struktúrák a modernizáció egymástól eltérő, de egy fejlődési trendhez tartozó stádiumait építik ki. Például a szovjet iparosítás a modernizáció első fázisára jellemző „take-off'' szakaszt, míg a nyugati társadalmak (vagy Japán) a magasabb szabadságfokkal járó modernizációs szakaszát (self-sustained).

Aron gondolkodásában a kelet-európai „létező szocializmusok'' modern ipari társadalmak. Modernitásukra megfelelő bizonyítékok a köztük és a fejletlen országok között (Afrika, Dél-Amerika országai) tapasztalható különbségek. A kelet-közép-európai társadalmak mind az iparosítás fokában, mind az urbanizáció folyamatában a fejlődő országoknál előbbre tartanak, de ugyanez mondható el az oktatási és képzési rendszer professzionizálódásának fokáról is — írja Aron. A kelet-közép-európai társadalmak azon a „szisztematikus társadalmi racionalizáción'' nyugszanak, melynek bázisértékei a tudomány széles körű alkalmazását, a technológia univerzalizálását éppúgy magukban foglalják, mint az emberi cselekvések „racionális moralitását''.*

Más megközelítésből ugyan, de a „létező szocializmusok'' és a modern ipari társadalmak közötti azonosságra következtetett John Kenneth Galbraith is, mikor megállapította, miszerint „...kétségtelenül nagy különbségek mutatkoznak a két-féle rendszer között abban, hogy a centralizációnak milyen fokával tervezik meg a megtakarításokat, és az eljárásokban, amelyekkel létrehozzák őket. De az iparosítás parancsoló szükségszerűségei a tőkeellátásban és egyéb területen is, a különböző utak ellenére nagymérvű hasonlóságot idéznek elő'' (Galbraith 1970, 73.).

A hasonlóságok oka az a technostruktúra, mely mindkét társadalmi rendszerben létrejött. A technostruktúrát körülölelő ipari rendszer és termelési mód gazdaságirányítási mechanizmusai segítségével mind a „nyugati'' társadalmak, mind a szocialista országok kikapcsolták a piaci hatásokat, ellenőrzésük alá vonták a piaci folyamatokat (ár, bér, munkaerőáramlás). Mindkét társadalom létrehozta a tervezett gazdaság — különböző, de azonos elvre épülő — modelljét.

Az ipari termelési mód a nagy termelési szervezeteken és a hozzájuk kötődő technológiai rendszereken nyugszik. A mamutszervezetek igényei mindkét társadalmi rendszerben prioritást kaptak, így a piacot mint a mamutvállalatokra „veszélyes tényezőt'' ki kellett iktatni a gazdasági rendszerből. Ezzel párhuzamosan fel

* Aron szempontjai alapján „a szovjet menedzser és a nyugati állami tulajdonú vállalat igazgatójának autoritási foka lényegében nem különbözik egy magáncég tulajdonos-menedzserének autoritásától'' (Aron, 1967. 117.). „Más szavakkal minden modern vállalat az autoritarianizmus bázisán szerveződött'' (uo.).

kellott számolni a gazdasági élet versenymechanizmusait is. Szocializmus és kapitalizmus tehát csak a piacot semlegesítő módszerekben térnek el egymástól.*

Galbraith szerint a „létező szocializmus” a modern ipari termelési rendszer ugyanolyan altípusa, mint a nyugati társadalmak. A két rendszer közötti különbségek ellenére „a két látszólag különböző ipari rendszer konvergenciája valamennyi alapvető kérdésben megfigyelhető. Akik szerint áthághatatlan szakadék választja el a szabad világot a kommunista világtól, a szabad vállalkozást a kommunizmustól, hasonló vallásos hittel állítják, hogy akármiképpen is fejlődjen a szabad vállalkozás, nem válhat a szocializmushoz hasonlóvá. Az efféle állítások azonban csak ideig-óráig tarthatják magukat a tényekkel szemben” (Galbraith 1970, 407.).

Láttuk, a létező szocializmusok modern társadalomként történő megítélése és elemzése a társadalomtudományi irodalomban épp olyan „elfogadott”, mint ennek tagadása. A következőkben azokat a nézeteket mutatjuk be, melyek a „létező szocializmusok” modernitását nem tagadva számos kételyt fogalmaztak meg a társadalmak modernségével szemben. Paradox módon egy részük a modernizáció mellett kiálló elméletekben található.

4. A kételyek

A kételyek a modernizációs elméletek látens normativitásából fakadnak. Azok egyszerű. Amennyiben a modernizáció — és a modernitás maga — a nyugat-európai (illetve tágabb értelemben az észak-amerikai) fejlődéssel azonos, a különbség, a leszakadás, a másság, az „alulfejlettség” megállapítása — különösebb elméleti konstrukciót sem igényelve — szinte természetes.

A modernizáció folyamatát bizonyító szerzők közül *Kulcsár* különösen szkeptikus. Gyakran modernizáció helyett csak „a modernizáció 1945 utáni fellendülésének nagyobb lehetőségéről” beszél (*Kulcsár* 1986). Kifejti, hogy a modernizációs folyamat „ellentmondásos”, sőt a szocialista politikai rendszer által felerősített tradicionalizmusok újraéledésével (politikai elem túlsúlya, az ideológia innovációképtelensége, a szaktudás lebecsülése) párhuzamos. A legnagyobb probléma azonban, hogy e társadalmak még mindig nem alakították ki teljesen belső „innovációképességüket”, hiányzik a modern világra jellemző adaptációs mechanizmus. Okát szerzőnk a politikai rendszer korszerűtlen, konzervatív működésében találta meg.

* „A Szovjetunióban és más szocialista jellegű gazdaságokban az árakat nagymértékben az állam szabja meg; a termelés nem elsősorban a piaci kereslet, hanem az állami tervezés függvénye. A nyugati gazdaságokban a nagy cégek uralkodnak a piac felett. Ők szabják meg az árakat, és arra törekednek, hogy biztosítsák a keresletet áruik számára. Mindebből nyilvánvaló, hogy a piac ellenségei nem ott keresendők, ahol általában felfedezni vélik őket. A piac ellenségei nem a szocialisták, hanem a fejlett technika, az általa megkövetelt nagymérvű szakosodás emberben és munkafolyamatban egyaránt, ennek nyomán pedig a nagymérvű idő- és tőkeigény... A modern nagy üzleti konzern, illetve a szocialista tervezés modern apparátusa voltaképpen más-más módozata egyazon szükséglet kielégítésének” (Galbraith 1970, 64.).

A modernizáció fogalmának eltérő értelmezése vezetett más kutatókat (pl. *Pokol Bélát*) az ún. „korlátozott modernizáció” elméletének kidolgozásához. A háttérben *Nuklas Luhman* szociológiája áll (*Luhman*, 1984), aki szerint a modern társadalmak jellemző jegye a különböző társadalmi síkokra vonatkozó normák, értékek, szabályozási mechanizmusok, intézmények önálló társadalmi alrendszerben történő megszerveződése. A társadalmi alrendszerek egymástól relatív módon függetlenül működnek, sajátos racionalitást, autonómiát, belső struktúrát és működési logikát képviselnek. A társadalom alrendszerei között a társadalom integrációs mechanizmusai közvetítenek (pl. kommunikációs rendszer), koordinálnak, ám maguk is differenciált, sokoldalú szervezeti és intézményes viszonyokat hordoznak. Mivel a szocialista fejlődésben ez az „integrált differenciálódás” nem jött létre, nem beszélhetünk e társadalmak modernitásáról. Amiről szó lehet, az egy „iparosításra szűkített modernizáció”, hiszen a társadalmi alrendszerek „önállósága nemcsak fölösleges, hanem veszélyes is volt, mivel az ellenakaratok potenciális képződésének helyét is jelenthették” — írja *Pokol Béla* (*Pokol* 1984). Az „...iparosításra szűkített modernizáció folyamán sok esetben összetörték azokat a modernizációs vívmányokat, amelyek Közép-Kelet-Európában amúgy is csak csökevényesen alakultak ki” (uo.). Az iparosítás tehát — ellentétben *Kulcsár* felfogásával — „visszalépés” volt a magyar társadalom modernizációjának történetében, a korábbi hagyományok „leépítése”, nem pedig továbbfejlesztése. (Ezt vitatja *Ránki* 1987.)

A magyarországi modernizációnak — és irodalmának — kritikájával több szerző is foglalkozott.¹⁰ Kiemelkedik közülük *Cs. Kiss Lajos* és *Fehér József*, akik elképzeléseiket a weberi és luhmani szociológiára támaszkodva fogalmazták meg. „... ha egy társadalmat az értékrationális cselekvések túlsúlya jellemez, ... akkor nem alakul ki annak strukturális lehetősége, hogy a különböző társadalmi szférák kibontakoztathassák saját működési elvüket, megfogalmazzák saját racionalitásigényüket” (*Cs. Kiss Lajos-Fehér József* 1986, 31.).

„A politika, gazdaság, a kultúra, a tudomány, a jog stb. tevékenységi területén belül lezajló intézményesülési folyamatokat a programideológia *normativitása* (kiemelés az eredeti szövegben — *Gy. T.*) határozta meg, a programideológia normakövető — értékrationális — cselekvések teleologikus és motívummeghatározó hátteréül szolgált” (uo.).

Mindezek miatt sem modern jogról, sem modern közigazgatásról nem beszélhetünk. A közigazgatás eszközrendszere nem a „tárgyi racionalitást” követve jött létre, hanem a „taktika szintjére” csúszott le. A taktikai szintű „maradék célracionálitást” a korábbi — modernizációból hátramaradt, osztályidegen — „szakértői gárda” szolgáltatta, ám „ez a szaktudás ... nem terjedt ki addig, hogy stratégiai szinten kiválasztott eszközök igazgatásának hatékonysági szempontú kritikáját produkálja, s ennek következtében az igazgatási szaktudás immanens (cél) racionalitása nem válhatott a bürokratikus rendszer működését meghatározó elemévé” (uo. 35.).

Szerzőink szerint a magyar társadalom „racionális”-szerkezetének kialakulása

lása nem követte a modern társadalmak cselekvési és gondolkodási normáinak intézményesülési tradícióit. A modernizáció több társadalmi szinten érezhető hiányokat termelt ki, s e hiányok a mindennapi élet igazgatására hivatott — a modern társadalmakra különösen jellemző — szervezetekben, azok működésében is megjelentek.

E törvényszerűség alól a gazdaság sem volt kivétel. Nemcsak azért — mint ahogy azt *Körössényi András Rostowra* hivatkozva megállapítja —, mert nem jött létre az „önfenntartó gazdasági növekedés állapota”, hanem azért sem, mivel „az ipari kapcsolatok orosz-szovjet típusára tradicionálisan ... a munkások teljes alávetése a jellemző. ... (a hadikommunizmus során) ... visszaszorítják az üzemi munkás-, illetve termelői bizottságokat, s visszaállítják a munkahierarchiát, ahol annak legszigorúbb taylorizációs rendje válik mintává” (*Körössényi* 1986, 81.). A modernizáció (iparosítás) amellett, hogy lemond a modern ipari kapcsolatok kifejlesztéséről, jelentős visszalépést jelent az ipari üzemek belső viszonyainak intézményesülési folyamatában.

1.5. Kritika és tézis

A modernizációs irodalom kérdésfeltevése, a problémák megfogalmazása véleményünk szerint a következő pontokban vitatható.

- Az absztrakció fokában. Elmélettörténetileg bármennyire jogosnak érezzük a filozófia határait súroló gondolatokat, mégis azt állítjuk, hogy a modernizáció paradigmája csak korlátozottan tárgyalható a történelemfilozófia síkján. A filozófia absztrakciójába burkolva elvesznek a társadalomfejlődés konkrét kérdései, a történeti egyediségükben definiálható problémák eltörpülnek a filozófia nagy és örök emberi kérdései mellett. Ezen túlmenően a filozófiai álláspontok empirikus elemzésekkel történő összekötése megoldhatatlan feladat.

- A modernizációs elméletekben meghúzódik egy normatív, a történelmi folyamatokat a kontinuitásra leegyszerűsítő szemlélet. A normativitás alapja a modern társadalom modelljének „Nyugat-Európa”-központúsága, s az egyes társadalmak „modernitásának foka” e fejlődéshez viszonyítva ítélik meg. A kontinuitás bázisa egy — a hegeli történelemfilozófiára emlékeztető — feltételezés, amely szerint minden társadalomnak egyszer majd „meg kell érkeznie a »modernség« állapotába”. A történeti konkrétitás követelményét — ebben egyetértve *Kulcsárral* — nemcsak a különböző társadalmak eltérő modernizációs folyamatainak bemutatásakor, hanem a „modern társadalom” fogalmának kialakításánál is érvényesíteni kell.

- Mind a „létező szocializmus” modernizációjának tagadása, mind annak elismerése — az előbb bírált absztrakt és normatív szemléletén túlmenően — nagyrészt szervezet- és intézménycentrikus.¹¹ Az elméletek kérdésfeltevésük foglyaként a modernizáció (és a társadalmi-gazdasági fejlődés) azon jelenségeit vizsgálják csupán, melyek intézményes struktúrákként vagy szervezeti (politikai) viszonyokként hatnak és működnek. Sem az emberi erő-

források modernizációját, sem az emberi tudástőke viszonyait nem elemzik, ennek következtében a második világháború utáni új típusú modernizáció működését és hatását sem tudják értelmezni.

A történeti konkrétitás módszertanának értelmében azt állítjuk, hogy a modernizáció második világháború utáni szakasza az emberi tőke és az emberi erőforrások modernizációjának, társadalmi struktúrái kiépítésének (forradalmi) korszaka volt. Hipotézisünk szerint a „létező szocializmusok” modernizációs deficitje nem pusztán abban jelentkezik, hogy a modernizáció során bizonyos intézményes cselekvési mezőket nem teremtettek meg, vagy más intézményeket torzóként, jelentős társadalmi diszfunkciókat létrehozva építettek ki, hanem abban, hogy a modernizáció második világháború utáni útjáról a szocializmus letérltetette a magyar társadalmat, amikor *elmulasztotta az emberi tőkeberuházásokat*, gazdasági és politikai gyakorlatával *kimerítette* a társadalmi-gazdasági fejlődés emberi erőforrásait. Álláspontunk szerint az emberi erőforrások deficitje jelentős és *súlyos akadályokat* telepített a posztkommunista társadalmak megújulása elé. E nehézségek könnyen *megkérdőjelezhetik* magának az átalakulásnak esélyeit is.

1.6. Vázlat az emberi tőkeberuházások és emberi erőforrások fejlesztésének második világháború utáni történetéről

A második világháború után kibontakozó modernizációs trend megítélésének könyvtárakra rúgó társadalomtudományi irodalma elég sokszínű. Határtalan optimizmus mellett előfordulnak korlátlan pesszimista vélemények éppúgy, mint a globális fejlődési trendet marxista és nem marxista oldalról egyaránt elutasító megfogalmazások. Az óvatosság mindenképpen indokolt, s nem árt hangsúlyozni — *Burkart Lutz* véleményével összhangban —, hogy „... az ipari-piacgazdasági társadalmak fejlődése nem egy mindenben áthatoló — mondhatnánk természeti — utat követ, amelyre minden esetben minden nemzetet hosszabb vagy rövidebb időre külső kényszerek vagy politikai kormányzási hibák rákényszeríthetnek, hanem egyfelől hosszabb növekedés és terjeszkedés, másfelől stagnációk és valószínűleg növekvő válságok egymást követő sorozatában megy végbe” (*Lutz* 1984, 62.).

A fejlődés „diszkontinuitásában is kontinuis” — fogalmaz *Lutz*. A második világháborút követő prosperitás egyik történelmi sajátossága a múlt „megszüntetve megőrzése”. Az 1945 utáni új korszak azokra a tapasztalatokra, politikai- és gazdasági stratégiákra, kormányzati technikákra épült, melyek a két háború között születtek meg, s melyeket aztán a második világháború ideig-óráig zárójelbe tett.

Az 1945 utáni prosperitás kulcsa a „munkamegosztás és technológiai fejlődés magas fokára épülő, széles tömegeket érintő jólét (Masswohlstand)” (*Lutz* uo., 37.) megteremtése. A társadalmi modernizáció új lehetőségének kibontakoztatása érdekében átalakítják a tőkés társadalom strukturális viszonyait, így pl. „semlegesítik a bértörvényt”, megsemmisítik az „ipari tartaléksereget létrehozó” mechanizmusokat. Mindkét változás a bérmunkások érdekeinek elismerését jelenti, megnyitva ezzel az utat az „ipari társadalmak példa nélküli” fejlődéséhez.

A modernizáció „új hulláma” sem fogja át a társadalom minden területét — véli *Lutz* —, ám a döntő pontokon — foglalkoztatási biztonság, jólét — a fejlődés megállíthatatlan. A folytonosság és megszakítotttság kompromisszumának köszönhetően a tradicionális társadalmi-gazdasági rendszer számos eleme (családi gazdaság, kisvállalkozások, személyi értékrend orientációja) fennmarad, de a prosperitás kibontakozásával a tradicionális társadalmi kapcsolatok visszaszorulását eredményező új társadalmi viszonyok (kollektív szerződéses rendszere, a képzés és ismeretszerzés piacorientáltsága) alakulnak ki.

A jóléti állam nemcsak a munkaerőpiacok, munkajövedelmek, a társadalmi elosztási rendszerek minőségét, működését változtatta meg. Az állami szerepvállalás erősödésével növekedtek a beruházások az oktatás, a képzés, az egészségügy területein, elősegítve ezzel a foglalkoztatási és a gazdasági ágazatok szerkezetének, a munkafeladatok, munkaképességek összetételének átalakulását. A gazdasági (társadalmi) szerkezet módosulása tükröződik a szolgáltatások kiépülésében, gazdasági jelentőségük és súlyuk növekedésében. Kanadában pl. 1966-ban az összes foglalkoztatott 56,9%-a a szolgáltatások területén található (*Firestone* 1969, 129.), a hetvenes évek végére a hatvanas évekhez képest Angliában (Waleset is ideértve) 24%-kal, Németországban 15%-kal, Franciaországban 52%-kal nőtt a szolgáltatásban foglalkoztatottak száma (*Gersuny, J. I. - Miles, I. D.* 1983, 31.).

A foglalkoztatási szerkezet átalakulása csupán egyik mutatója a második világháború utáni prosperitásnak. Az új munkatevékenységek más típusú képzést és tudást követeltek, ennek köszönhetően változások következtek be a különböző társadalmak iskolázottsági szintjében, szokásaiban, intézményeiben. A modernizációs elméletek a képzés- és tudásviszonyok változását pontosan jelezték, ám az átalakulás oly radikális volt, hogy több szerző egyenesen a „képzési ipar” (education industry) megszületéséről ír (*Firestone* 1969; *Machlup* 1980).¹²

A második világháborút követő évtizedekben az iskolarendszer beruházásainak megugrása mellett a tudomány és a tudományos kutatások fejlesztése is jelentősnek mondható (*Machlup* 1962, 360.). Tíz év alatt (1954–64) megkétszereződött a tudományos kutatók száma is.

A tudás, a képzés, az oktatás mellett az egészségügy és szociális biztosítás rendszerének átalakulására hívjuk fel a figyelmet. Már a második világháború előtt — többször és több helyen — megfogalmazódott a korszerű egészségügy létrehozásának igénye. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal például még 1932-ben egy olyan védő és megelőző egészségügyi hálózat kiépítését ajánlotta, amely a felgyorsuló és egyre nagyobb igénybevétellel járó ipari munka ártalmait — és szociális következményeit (pl. alkoholizmus) — csökkenteni tudná. Az ún. „emberi tényező” fontosságát hangsúlyozva javaslatot tett a tagországoknak a munka társadalmi feltételeinek (munkaidő, jövedelemrendszer) megváltoztatása mellett egy, a munkaerő „kimerülését”, elfáradását megakadályozó, a szellemi és testi reprodukciót biztosító szociális biztonsági rendszer megteremtésére (Die sozia-len ... 1932, 291.).

A második világháború utáni „jóléti” társadalmak biztosítási, szociális és egészségügyi hálózata nagyon sokáig képes volt a foglalkoztatási szerkezet megváltozásából, az ipari munkavégzés új típusából fakadó következmények kezelésére. A negatív hatások „semlegesítése” mellett e rendszer biztosította a munkaerő reprodukciójának minimális szintjét, tekintet nélkül arra, hogy valaki munkában áll-e vagy sem. Az állami munkaerőpiaci hálózat és munkanélküli segély kialakításával ugyanis általánossá vált a nem dolgozó munkavállalóról való gondoskodás, szükségletei kielégítésének bizonyos szintű — állami — garantálása.

Az egészségügyi kiadások alakulása is e folyamatokat tükrözi. A számsorok alapján megállapíthatjuk mind a növekvő egészségügyi kiadások, mind az egészségügyi ellátásra fordított források nemzetgazdaságokon belüli magas összegének tényét.

A rendelkezésünkre álló adatok, bár különböző időszakból származnak és különböző statisztikai arányokat jelölnek, az emberi erőforrásokra fordított összegek növekedését reprezentálják. 1961-ben az USA-ban az egészségi szolgáltatásokra a nemzeti jövedelem 6,8%-át fordították, 1968-ban pedig már 8,22%-át (*Murray* 1973, 80. és 86.). Az egyes személyekre számított egészségügyi kiadások 1950 és 1969 között 16%-kal nőttek (*Burns* 1973, 20.).

Az iparilag fejlett országok mellett röviden ki kell térnünk a modernizáció második világháború utáni történetének sikerországai: Dél-Korea, Tajvan, Malajzia fejlődésére. A közgazdasági és szociológiai irodalom az ötvenes-hatvanas éveket vizsgálva még az elmaradottság „hagyományos” örökségéről, az egészségügy, oktatás, infrastruktúra alulfejlettségéről számol be (pl. *Kristensen* 1974). E társadalmak hetvenes években induló, majd a nyolcvanas évekre kiteljesedő modernizációjában azonban már az *emberi erőforrások tudatos fejlesztése és az emberi tőkeberuházások játszották a főszerepet*. A projektekben az állam mellett a magántőke jelentős összegekkel vett részt, jelezve ezzel az emberi erőforrások fejlesztésének gazdasági rentabilitását.

Nagyarányú egészségügyi és oktatási beruházásokról szólhatunk Ázsia egyes országai, pl. India és a Fülöp-szigetek esetében is, bár itt a „gazdasági csoda” (egy ideig) még várat magára.* Az oktatás területét elemezve pedig szinte azonnal megállapítható, hogy bár a közép- és felsőfokú oktatás alakulásának mérszámai Ázsiában alacsonyabbak a fejlett országokénál, az elemi oktatás korcsos-

* Indiában például a hetvenes és nyolcvanas évek növekedését két évtizeddel korábban, az elmaradottság „sötét éveiben” készítették elő. 1951-től ötéves tervek készültek az egészségügy és a családtervezés területén. Az állami programok az első években a családi és egészségügyi kiadások 62–99%-át fordították egészségügyi beruházásokra, s ezt az arányt napjainkra — a népegészségügy fejlődésével párhuzamosan — 77–80% között stabilizálták. Az alapvető higiénias és egészségügyi ellátás kialakítása után a minőségi fejlesztésre, a családi szociálpolitikai hálózat életre hívására került sor. A 6. ötéves tervben (1980–85) az egészségügyi és családi szociálpolitikai támogatások összege 50 630 millió rúpiát tett ki. Ugyanebben az időszakban az oktatás fejlesztésére 25 237 millió rúpiát fordítottak. E kiadások a hatodik ötéves terv kiadásainak 14,5%-át képezték (*Mundle* 1986, 153., 156. és 157.).

portos részvételi aránya azonban a nyolcvanas évek közepére a régió országaiban megközelítette már a 90%-ot (Blaug 1987, 266.).

A programok demográfiai következményei egyértelműek. A társadalmi-gazdasági fejlődést az emberi erőforrások fejlesztésével és az emberi tőkeberuházások emelkedésével összekapcsoló ázsiai országokban csökkent a halálozási (különösen a csecsemőhalálozási) ráta, nőtt az átlagos életkor. Ezekben az országokban a lakosság napi ételmiszer- és kalóriaszükséglete biztosított, ami a népességfejlődés ütemét nézve nem kis teljesítmény (Ghee 1986, 372.).

1.6. Záró gondolatok az emberi erőforrások és emberi tőkeviszonyok szocializmus utáni helyzetéről. (Magyarországi körkép)

Az emberi erőforrások állapotát jellemezhetjük a népesség egészségi helyzetével. 1989-ben a férfiak 49%-a, nők 37%-a volt egészséges, azaz — az értelmezés szerint — panaszmentes. Ez az arány az összlakosságra vetítve 43%. A korcsoportos bontásokat elvégezve a 15–39 éves korosztály 50%-a, a 40–59 éves korosztály 22%-a volt egészséges (Társadalmi Riport 1990, 169–170.). Egy 1987-ben Zala megyében végzett vizsgálat adatai szerint az országos átlagtól kedvezőtlenebb mutatók is kialakulhatnak. A kutatók megállapítása alapján a mintában szereplő populáció mindössze 20,4%-a egészséges, a fennmaradó populáció egészségi állapota az egyszerű panasztól a tartós betegségekig terjed (Losonczy 1989, 333.).

Az országos adatok finomabb elemzésével láthatóvá válik, hogy egyfelől az aktív (30–50 éves) korosztályon, másfelől — eltekintve a korosztályoktól — a szegény népességcsoporton belül jelentkeznek az egészség romlásának problémái. A 30. év választóvív. A harminc év alatti és a gazdaságilag aktív harminc év feletti korcsoportok között az egészségesek arányában radikális, 30%-os romlást tapasztalunk (Szalai 1989, 180.).*

Az egészségesek aránya mellett a betegségek jellege, típusa, előfordulása is reprezentálja az adott népesség egészségi állapotát. A betegségek között évek óta vezető helyet foglalnak el a keringési rendszer betegségei. Arányuk a nyolcvanas évek közepétől jelentősen nőtt. Kiemelkednek (második helyen szerepelnek) a csontváz- és izomrendszer betegségei, növekedési trendjük is egyértelmű. A harmadik helyen a daganatos megbetegedések találhatók, a nyolcvanas évek végére stagnáló arányban (Társadalmi Riport 1990, 174.).

Más betegségtipológia szerint a betegségek sorrendje a mozgásszervi, szív- és érrendszeri, idegrendszeri, légúti, gyomor-, epe-, vese-, máj-, tbc és rákbetegségek (Losonczy 1989, 339.).

* Losonczy Ágnes „kockázatos közepgenerációról” beszél, akiknek tagjai „Hanyatló-stagnáló társadalmi korszakba kerültek, ahol a »rossz« gyerekkori megépítés, a testi-lelki stabilitás, az állóképesség, az énerő, valamint a kompenzáció hiányának feszültsége beletorkollik a jövőkép hiányába” (Losonczy 1989, 85.).

Mindkét tipológiából látható, hogy azoknak a betegségeknek magas az előfordulási aránya, melyeknek az idegi és testi kifáradás, a nagyarányú szellemi-fizikai igénybevétel okozta „kopás” a kiváltója. A túlhajtottság, a stressz, a mindennapi életvezetés problémái állnak e betegségek hátterében.

A népesség egészségi állapota, a betegségek típusai meghatározzák a demográfiai folyamatok alakulását. A férfiak születéskor várható élettartama Magyarországon legendásan alacsony. Csökkenése a hetvenes évek közepétől (Orosz 1992, 178.), stagnálása — egyéb számítások szerint (Szalai 1986, 57.) — a hatvanas évektől következett be. Összehasonlítva más országokkal, Magyarország utolsó helyezése vitathatatlan (Orosz uo.). Amennyiben még lehetséges, az átlagnál is rosszabb a negyvenéves korban várható élettartam mutatója, 1980 és 1988 között négy évvel csökkent. Felgyorsult az aktív, a „kockázatos közepgeneráció” fizikai és szellemi kimerülése. A drámai és felgyorsuló egészségromlás tényei, a demográfiai folyamatok — mindkettő kedvezőtlen az összlakosság esetében is — az aktív munkaerő emberi tőkéjének elhasználódását, erőforrásainak felemésztődését bizonyították. Jogosan állapítja meg Orosz Éva, hogy „... népességünk egészségi állapotát tekintve a fejlett világ perifériájára szorultunk” (Orosz 1992, 177.).¹³

A halandósági okok és arányszámok elemzése megerősíti az eddig leírtakat. A halandóság az aktív korcsoport esetében — ezen belül a nagyobb arányban a községi, fizikai dolgozóknál — az utóbbi évtizedekben erőteljesen növekedett (Szalai 1986, 187.). A halálozási okok között első helyen szerepel a szív- és érrendszeri megbetegedések okozta elhalálozás — előretörése nemzetközileg is mérhető (Orosz 1992, 143.) — majd a daganatos és májbetegségek okozta elhalálozások következnek. A fizikai dolgozók csoportjában (beleértve a szívinfarktust is) a fenti betegségekre visszavezethető elhalálozás az utóbbi években megugrott.

A demográfiai folyamatok leírásakor hangsúlyoznunk kell a népességreprodukció „negatív” irányát. A közismert adatok szerint „már 1980-ban a zérus népességnövekedéshez egészen közel álló helyzetet értünk el, 1981-ben és azóta negatív volt a természetes szaporodás” (Andorka-Harcsa 1990, 12.). Csökkenő születésszám esetében az elöregedés válik meghatározó trenddé, melynek hatása több síkon jelentkezik. A számos lehetséges következményből mindenképpen ki kell emelni a szociális intézményhálózat növekvő igénybevételét, másfelől az értéktermelő, aktív korosztályok terheinek emelkedését.

Az emberi tőke allokációja az oktatás és képzés területén sem mutat kedvezőbb képet. A statisztikák évtizedek óta a „hurrá-optimizmus” jegyében születtek. Ez alól nem tűnik kivételnek az 1990-es országos adatsor sem. Töretlen trendről, a képzésben részt vevők számának emelkedéséről tudósít. A lemorzsolódás elemzése vagy az analfabéták számának emelkedése azonban elárulja, valami nincs rendben a képzési rendszerrel. A zavar egyik példája, hogy a modern társadalmakban oly döntő középfokú oktatásban — ahova Magyarországon a 34,6%-ot kitevő szakmunkástanulók is beletartoznak — csak a korosztályok 78,7%-a kap iskolai végzettséget tanúsító okiratot (szakmunkástanulókat leszámítva ez 44,1%). A kor-

osztályok 4%-a már az alapfokú képzésben „elvész”, mivel 16 éves koráig nem végzi el az általános iskolát (*Társadalmi Riport* 1990, 44–45.). Az arányok — bár ez viszonyítás kérdése — kicsik, ám ne felejtjük el: a korcsoportos arányok évek alatt — mint generációs trendek — összeadódnak. A kommunizáció az utóbbi évek összegénél nagyobb, hiszen az 1989-es adatok 1960-hoz viszonyítva jóval kedvezőbbek.*

A népesség írni-olvasni tudása — bármennyire paradoxonnak tűnik is a „fejlett szocializmus” korszaka után — az utóbbi időben *romlott*. (Természetesen az is lehetséges, hogy a statisztika „kihagyott” egy-két évet.) Így pl. az 1960-as korosztály 3,8%-a nem tud írni-olvasni, az 1980-ban született korosztály 1,0%-a ún. 0 osztályt végzett, az 1984-es korosztály 1,5%-a nem járt iskolába.

A továbbtanulási arányok (és esélyek) a felsőfokú intézetek felvett hallgatóinak számát tekintve az elmúlt évtizedek alatt alig változtak. 1960 és 1985 között mindössze 6% a növekedés. Igazat kell adnunk *Andorka Rudolf*nak és *Harcsa István*nak, mikor megállapítják: „A felsőfokú beiskolázási arány a fejlett országok között a *legalacsonyabbak egyike*. Hasonlóképpen nem felel meg a modern gazdaságok munkaerő-szükségletének az a gyakorlat, hogy a középfokú oktatásban az ott tanulóknak körülbelül a fele szakmunkástanuló iskolát végez, ami nem nyújt általános műveltséget, és majdnem teljesen kizárja a magasabb szinten való továbbtanulást” (*Andorka-Harcsa* 1990, 45.).

Az emberi tőke és emberi erőforrások állapotát meghatározza a beruházott anyagi és szellemi értékek volumene és minősége, holott — és ezt számos szerzővel egyetértve szeretnénk hangsúlyozni — az emberi erőforrások és emberi tőkeviszonyok termelésének és újratermelésének társadalmi hatékonysága nincs oksági kapcsolatban a beruházások összességével.

Magyarországon a szociális kiadások egészének szintje a GDP-hez viszonyítva abszolút értelemben magas. A nemzeti jövedelemhez (GNP) viszonyított részesedés azonban már jelentősen eltér a fejlett ipari országoktól. Amíg az Egyesült Államokban pl. 1973–74-ben a nemzeti jövedelem 7,7%-át fordították egészségügyi kiadásokra, addig Magyarországon csak 3,0%-át. A magyarországi arány 1956-tól szinte változatlan (2,9% és 3,5% között mozog), ám e stagnáló arányok — a költségek és igények növekedése miatt — igazából a helyzet romlásának jelzőszámai. Az egészségügyi beruházások — melyekről tudjuk, hogy az egészségügy kiadásainak kb. 10%-át adták — a népgazdasági beruházások 1,3–2,1%-át teszik ki a vizsgált (1950–1981) korszakban (*Szalai* 1986, 68.). Alacsony a kommunális beruházások — s ezen belül az egészségügy — részesedése is az összberuházásokból. A negatív trend a tanácsi költségvetések elemzéséből is kimutatható, a vizsgált megyékben 1971–1979 között az egészségügyre és szociális ellátásra fordított összegek 3–5%-kal csökkentek (*Szalai* 1986, 159.).

* *Tímár János* legújabb számításai szerint az általános iskola 8 osztályát el nem végzők aránya korosztályonként a következőképpen alakul: 1988: 5,4%; 1989: 5,9%; 1990: 6,8%; 1991: 7,9%; 1992: 6,2% (*Tímár János* 1993.).

Nem sokban különbözik az egészségügytől az oktatás helyzete. 1965 és 1989 között az oktatási intézmények kiadásai az állami költségvetésen belül alig nőttek. (1960-ban 6,8%-ot tettek ki, csak 1989-ben emelkedtek 7,5%-ra.) A szélső értékek 5,0% (1974–75-ben) és 7,5%, amit 1989-ben mértek.

A vázolt tendenciák körül nem csak az abszolút vagy relatív mérőszámok alakulásában mutatkoznak problémák. Visszaulva a magyarországi egészségügyi és szociális kiadások GDP-n belüli „magas” arányához (az 5,1%-hoz, ami az USA 1960-as szintjének felel meg), nem annyira a részesedés maga, hanem a GDP-n belüli részesedés ütemének alakulása tűnik súlyos örökségnek. *Orosz Éva* írja, hogy amíg a „nyugat-európai országokban a '60-as évek eleje és a '70-es évek közepe között az egészségügy igen jelentős expanziója ment végbe: a gazdasági növekedés időszakában az erre fordított kiadások a GDP növekedési ütemét 40–60%-kal meghaladó ütemben emelkedtek, lehetőséget teremtve ezzel az egészségügy modernizálására. Ezzel szemben Magyarországon soha nem volt hasonló expanziós periódus — a '60–'70-es években az egészségügyi kiadásoknak a GDP-ből való részaránya lényegében stagnált, a rendelkezésre álló szűkös erőforrások felhasználása alacsony hatékonyságú volt ... így nem mehetett végbe az egészségügy modernizálása ...” (*Orosz* 1992, 181.).

Orosz Éva megállapítása alátámasztja hipotézisünket. Az emberi erőforrások és emberi tőkeviszonyok magyarországi helyzetének bemutatása körvonalazta azt a száraz (és szomorú) tényt, hogy a magyar társadalom emberi erőforrásai és emberi tőketartalékai kimerülőfélben vannak. Az elmúlt évek alatt olyan demográfiai, kulturális, egészségügyi, szociális deficit keletkezett, melyeknek nemhogy felszámolása, de számbavétele sem könnyű. A modernizációt értékelő társadalomtudományi nézőpontok az emberi erőforrások és emberi tőkeviszonyok problémái iránt érzéketlenek maradtak, mivel nem tudták megragadni a modernizációs folyamat lényegét. Egyetértve *Orosz Évával* mindebből az „a következtetés vonható le, hogy Magyarország esetében a fejlett nyugati országok fejlődési irányától elkanyarodó trend alakult ki” (*Orosz* 1992, 177.). Nem arról van tehát szó, hogy egy gazdasági és társadalmi prosperitást magával hozó modernizáció megkövetelte a siker „árának” megfizetését, hanem arról, hogy a megtett és erőszakkal kikövezett modernizációs út önmaga rombolta le és mérítette ki az emberi erőforrások és emberi tőkék nemzedékek munkájával felhalmozható és pótolható energiáit.

JEGYZETEK

E dolgozat egy nagyobb munka első fejezetének átdolgozott változata. Az eredeti írás a T-TWINS kiadónál hamarosan megjelenő *Emberi erőforrások és modernizációs stratégiák* c. könyv első fejezeteként olvasható majd.

1 A modernizáció szakirodalmá végtelen. Lassan nemcsak az egyes munkák tartalma, hanem az összefoglaló kötetek száma is áttekinthetetlen. Az irodalomban gyakran keverednek a modern társadalomfejlődést bemutató különböző szaktudományos elemzések magával a modernizációval

tanulmányozó társadalomtörténeti munkákkal. Ez nem feltétlenül hátrány, mivel a modern társadalomfejlődést megérteni pl. a gazdasági innováció főbb trendjeinek, összefüggéseinek ismerete nélkül majdnem lehetetlen. A modernizáció irodalmához sorolhatók a közgazdaságtan gazdasági növekedést, a modern világpiacot leíró és elemző elméleti és empirikus, történeti és matematikai modelljei, a fejlődő országokkal foglalkozó szakirodalom (amely maga is interdiszciplinális), a politikatudomány összehasonlító és a szociológia számos (gazdasági, rendszerelméleti) szakágazata, kutatása, az elmélet és ideológiatörténet stb.

Felfogásunkat a szakirodalom nem osztja egyértelműen. *Wolfgang Zapf* pl. a közgazdasági, marxista és evolucionalista megközelítéseket kizárja a szociológia modernizációs elméleteiből. Ennek ellenére maga is úgy véli, hogy „A modernizáció elmélete semmi esetre sem egy zárt elméleti rendszer, hanem a problémák és megoldási javaslatok egy olyan területe, melyhez különböző társadalomtudományok tartoznak” (*Zapf* 1975, 211.).

Minden fáradozás ellenére a modernizáció fogalmának a szociológiai szerzők konszenzusával elfogadott meghatározását nem sikerült megtalálnunk. A fogalmi definíciók köre egyfelől nagyon tág, másfelől utólagos irodalmi rendszerezés.

Eisenstadt pl. egy korábbi művében a modernizációt így határozta meg: „Történetileg a modernizáció a társadalom gazdasági típusaiban és politikai rendszereiben Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a tizenhetedik századtól a tizenkilencedik századik bekövetkezett változások folyamata, mely a tizenkilencedik és huszadik században más európai országokban, Dél-Amerika, Ázsia és Afrika kontinensein terjedt szét” (*Eisenstadt* 1966, 1.).

Peter Flora hasonlóan ír: „A modernizálódás elsősorban azzal a nagy történelmi átalakulási folyamattal jellemezhető, amely az ipari forradalommal Angliában 1760 és 1830, majd a francia polgári forradalommal 1794 és 1798 között kezdődött, és amely mára már az egész világot átalakította” (*Flora* 1974, 13.).

Később *Eisenstadt* — több szerzővel egyetemben — a modernizáció konkrétabb jegyeit igyekezett megadni. Így pl. egy 1973-as előadásában a modernizációt a „strukturális specializációval”, a „szociális mobilitással”, a „folyamatos megújulással” azonosítja (*Eisenstadt* 1973, 5.).

Elfogadottá vált, hogy — miképpen a szociológia klasszikus elméletei (pl. *Tönnies*) — a modernizációt a tradicionális társadalomhoz képest, ahhoz mérve határozzák meg. A konkrétabb ismérvek keresése közben nem mehettek el a szerzők a modernizáció sokarcúsága, történeti pluralitása mellett sem szó nélkül. Ezért fogalmaz pl. *Eisenstadt* úgy, hogy „modern vagy modernizált társadalmak nagyszámú variációja fejlődött ki a különböző premodern társadalmakból” (*Eisenstadt* 1966, 2.). E tényt a gazdasági növekedést elemzők is figyelembe veszik. A fejlődés eltérő, különböző variációira hívja fel a figyelmet pl. *Thorkil Kristensen*, aki megállapítja: „... a változásokat csakis számos, minden a változással kapcsolatban álló terület leírásával lehet bemutatni, ezért sem vezet sikerre a természet- vagy társadalomtudományok egy területre való korlátozása” (*Kristensen* 1974, 12.).

2 *Farkas János* szerint: „A fejlett nyugati országokban végbement iparosítás (és társadalmi) folyamat nem nevezhető modernizációnak. Így a náluk kialakult fejlődési minták — szerves jellegük miatt — nem sorolhatók be a fogalom alá. A modernizációt csak a megkésetttség, elmaradottság gyorsított behozásához kapcsolódó fejlődésváltozatnak tekinthetjük. A periferián levő országok számára ily módon ez a folyamat valóban felmerülhet követendő mintaként” (*Farkas* 1985, 11.).

A nyugat-európai szociológusok másképpen vélekednek. *Lutz* pl. kifejezetten a második világháború után beinduló modernizációról beszél (*Lutz* 1984), s a modernitás problémáit állítja előtérbe a nyolcvanas évek társadalmi folyamatait megérteni akaró szociológiai és (*Ulrich Beck*). A Német Szociológiai Társaság jubileumi (25.) ülészaka 1990. őszén Frankfurtban már címében is a — „A modern társadalmak modernizálása” — a modernizáció megoldatlan vagy éppen aktuálisnak tartott problémáira utalt. Tette azt azon vélemények ellenére is, miszerint a „vita a modernitásról messzemenően szemantikai szinten folyik” (*Luhman* 1990, 87.).

Váltszínűnek látszik, hogy a már említett elméleti „szinkavalkád” miatt a modernizációval foglalkozó szerzők Magyarországon a fejlődés, a felzárkózás aspektusaira összpontosították

figyelmüket, így egyfelől elmulasztották a mintaadó országok — és társadalmak — belső problémáinak elemzését, másfelől a koherens — szociológiai — modell kidolgozását. Ennek megfelelően a hazai irodalomban — miként a nemzetköziben is — elég nagy szabadság uralkodik a modernizáció modelljét (netán ideáltípusát) illetően. *Pokol Béla* még *Papp Zsolt–Kolosi Tamás* korai *Habermas*-adaptációját is ide sorolja, holott csak egy új paradigmakeresésről volt szó. Vagy *Farkas János* a hegeli, marxi politikai állam elválásának gondolatát is a modernizációs gondolkodás körébe tartozónak véli.

3 *Ulrich Beck* szerint a modernizációnak két típusát lehet megkülönböztetni. Az egyik az „egyszerű” modernizáció, amely a „hagyományok racionalizációját” jelenti. A másik a „reflexív modernizáció”, amely a „racionalizáció racionalizációja”, azaz a már modernizált társadalom modernizációja.

A jóléti társadalmak — írja *Beck* — a gazdaság mellett társadalmi méretekben — rendszeresen (szisztematikusan) — termelik ki a RIZIKÓT. Amíg a fejlett nyugati jóléti társadalmakban egyfelől megszűnt a „kenyérért folytatott mindennapi hajszá”, addig olyan „mellékkövetkezmények” alakultak ki — új szegénység, éhségövezetek, környezetrombolás —, melyek a „modernizációs folyamat romboló erőt” szimbolizálják, és amelyekkel szemben az ember — elképzeléseiben és tetteiben egyaránt — tehetetlenné vált. A rizikó globális, minden társadalmi szinten jelentkezik.

A rizikó termelés oka azzal, hogy a nyugat-európai társadalmak „reflexív modernizálódása” megakadt, jelentős területeken elmaradt. Iparosodás történt, az ipari társadalom — ezzel együtt a rizikótermelés — kapott szabad utat a modernizáció ideológiájának és értékeinek legitimitásába burkolózva.

A probléma tehát a modernizáción belül van, ahol „a társadalmiasított természet lényegi vonása a természet rombolásának társadalmiasodása, a magasán fejlett ipari világtársadalmak társadalmi, gazdasági, és politikai rendszereinek fenyegető átalakulása lett” (*Beck* 1986, 10.).

A jövő fő konfliktusa — véli *Beck* — a két típusú modernizáció konfliktusa. A két modernizációs fok összeütözközése meghatározza a Föld minden lakójának életét, befolyásolja az emberiség túlélésének esélyét, kiterjed országok, társadalmi csoportok, régiók kapcsolataira. Minden bizonnyal — írja *Beck* — a szociológia jövővel kapcsolatos feladatait is ez határozza meg.

4 A fejlődő országokat elemző tanulmányok (pl. *Varma* 1975) a „másoló”, „mintakövető”, „westernizáló” modernizáció csődjéről számolnak be. A kudarc okát az eltérő társadalmi befogadó közegben, a kulturális minták modernizációra való alkalmatlanságában vélik megtalálni.

A marxista — a hazai is, pl. *Ágh Attila* (*Ágh* 1981) — irodalom ebből a „nyugati” fejlődés válságára, követhetlenségére, abszurdítására következtet. Mi magunk óvatosan fogalmaznánk. Mélyebb, részletesebb elemzések nélkül csupán arra szeretnénk a figyelmet felhívni, miszerint nemcsak kudarc érte, hanem siker is övezte a modernizáció útján a második világháború után elinduló országokat. Úgy tűnik, ott, ahol az emberi tőke és az emberi erőforrások fejlesztése kapta a prioritást, sikerről, ahol csak az intézmények átvételéről vagy a modern kapitalizmusok működését biztosító szervezetek adaptálásáról volt szó, kudarcról beszélhetünk. Az előbbire jó példa Ázsia, az utóbbira Latin-Amerika néhány országa. A kudarc legkézenfekvőbb példája Irán, ahol az „intézménycentrikus” modernizáció a politikai rendszer és a modernizációs elit bukását eredményezte.

Óvatosabban kell azonban bánni a szakirodalmi hivatkozásokkal is, mivel egy része a modernizációt megvalósító elittel szemben álló értelmiség kritikai ideológiájának „öndefiníciójához” tartozik, másik része pedig kifejezetten marxista intuíciókat követ.

5 Fel kell tennünk tehát a kérdést: miért lett a modernizáció fogalma nálunk is olyan gyakori, sőt divatos kifejezés? Továbbá használható-e egyáltalán a modernizáció fogalma a szocializmussal összekapcsolva, ha ennyi eltérő jelentéssel, ellentmondással és ideológiai túlsúllyal terhelt? Számunkra a válasz egyértelműen pozitív, mivel a hazai társadalomtudományok vezető képviselői már a gyakorlatban is megmutatták, hogy a modernizáció kifejezését meg lehet tisztítani az ellentmondásokról, és a ráakodott ideológiai ballaszttól, s igencsak operacionálisan lehet felhasználni szocialista fejlődésünk elemzésére — fogalmazott *Ágh Attila* (*Ágh* 1985, 63.).

- 6 „... a modernizációs elmélet szükségképpen kritikai társadalomelmélet is, s végső soron azt a felismerést tartalmazza, hogy a szocialista fejlődés csak a sikeres modernizációból újlhat meg, kaphat erőre, azaz térhet rá egy új, stabil növekedési pályára.” (Ágh 1985, 67.)
- 7 Normativitás alatt azt értjük, amikor az egyes társadalmak modernizációjának mércéje a nyugat-európai modernizáció ideáltípusának megfelelő vagy attól eltérő társadalomfejlődés.
- 8 *Kulcsár Kálmán* hangsúlyozza: a modern társadalmak legfőbb kritériuma, „a változások belső tényezőinek folyamatos működése, azaz az önmozgást biztosító feltételek kialakulása” (*Kulcsár* 1986, 23.). E koncepció egyfelől — bevallottan is — *Rostow* gazdasági fejlődéselméletére támaszkodik. *Rostow* ugyanis a gazdasági fejlődés második stádiumát, mint „self-sustained” fejlődést mutatta be, ahol a gazdasági fejlődés önfenntartó jellege dominál. *Kulcsár* kritériuma másfelől *Friedland* megállapítását juttatja eszünkbe. *Friedland* kijelenti: „A társadalmi modernizációt az »adaptivitásra való képességgel« lehet definiálni, azaz egy társadalomnak a külső feltételekkel történő konfrontációra való képességével, a külső feltételeken aratott győzelmével, sőt azzal, miként készül fel azokra az új kihívásokra, melyek saját struktúráiban keletkeznek” (*Friedland* 1969, 36.).
- 9 Több szerző is a szocialista társadalmakat mint a modernizáció egy típusát, lehetséges útját elemezte. *Lewis* pl. a kommunista országokban zajló „nyugati mintakövetést” a „kaotikus modernizáló” elit modernizációs stratégiái egyik mintapéldájának tartotta (*Lewis*, 1969). *Staley* az állam modernizációs szerepét elemezve a szovjet fejlődést egy lehetséges, az ázsiai, afrikai országok modernizációjánál eredményesebb modernizációnak ítéli (*Staley* 1966, 299.). *Eisenstadt* nemcsak hogy a forradalmi modernizáció példaképének tartja a szovjet modellt (*Eisenstadt* 1982), hanem a tradicionális társadalmak meghaladása sikeres mintájának is (*Eisenstadt* 1973, 5.). *Gur Ofer* a szovjet-orosz és a kínai iparosítást a modernizációs elméletek felől közeledve próbálja megérteni (*Ofer* 1987).

A modernizációs elméletek mellett a gazdasági növekedéssel foglalkozó közgazdasági elemzésektől sem idegen az említett szempontrendszer. *Kristensen* a gazdasági mutatók alapján a szocialista országokat különböző — a nemzeti jövedelmek statisztikája alapján képzett — csoportokba sorolja be, és — függetlenül a tradicionalizmus vagy modernizációs problémájától — ugyanazon gazdasági növekedési folyamat különböző szintjein álló országoknak tekinti őket. Természetesen ez azt jelenti, hogy a gazdasági növekedést elemző elméletek összes fogalma (tőkeemgterülés, tudásberuházás, technológia fejlesztés) szerzőnk szerint releváns a szocialista országokra (*Kristensen* 1974).

- 10 Mint *Farkas János* vagy *Ágh Attila*, akik bár kritikusak a modernizáció magyarországi eredményeivel és lefolyásával szemben, ám elismerik a magyarországi fejlődés „modernizációs” jellegét. Érveik és kritikáik eltérő gondolati és gyakorlati következményekhez vezetnek. *Farkas János* a „saját gyökerű” fejlődés, a tudományos és technikai forradalom kibontakoztatásáról beszél, azoknak az integrációs mechanizmusoknak a „megkereséséről”, melyek a „szocialista társadalomban a társadalmiasodás irányába mutató tendenciát fejezik ki és valószínűsítik meg” (*Farkas*, 1985, 23.) ... „a gazdaságra vagy a politikára ... korlátozott reformok nem hozzák meg a kívánt eredményt ... Cselekvésünk központjába a »társadalom« innovációját kell helyezni” — írja.

Ágh Attila a „szocialista modernizáció” következetes megvalósítását követeli. Elemzésében — *Kulcsár*ra támaszkodva és hűen az általa megfogalmazott modernizációs „kritikai társadalomelmélethez” — megállapítja: „Nemcsak a szocialista forradalom jelent gyökeres szakítást a korábbi társadalmi formációkkal, a szocialista modernizáció is ugyanilyen radikális fordulatot kell jelentsen az alulról meginduló, széles társadalmi bázison megalapozott, a társadalom és mindennapi élet összes szféráit átfogó átalakulás beindításában, s nem korlátozódhat a történelmi hagyományoknak megfelelően a felülről indukált, és alul legfeljebb végrehajtott modernizációra” (*Ágh* 1986, 67.).

- 11 A modernizációs elméletek intézménycentrikussága feltűnt *Farkas János*nak is: „A modernizáció központi fogalma az intézmények változása” — írja (*Farkas* 1985, 13.) ... „Az intézményekhez ugyanis meghatározott normák, kritériumok, értékek, szankciók tartoznak, amelyek szabályozzák az emberek (és a társadalmi rendszer vagy alrendszerek) viselkedését a változó

környezetben”. Valószínűleg az intézménycentrikusság mögött az áll, hogy az intézmények mentén a modernizációs kritériumai — erre utal az alábbi idézet is — jobban mérhetőek, tisztában megragadhatóak.

Ezzel összhangban a modernizációs folyamatot *Farkas János* a következőképpen definiálja:

- „— bizonyos gazdasági fejlettségi szint, a társadalom adottságainak megfelelő gazdasági struktúrával, amelyben a »harmadik szektor« növekedik;
- technológiai fejlettség az iparban és a mezőgazdaságban;
- adaptációra kész politikai rendszer;
- a változó környezethez való alkalmazkodásra képes szervezetek;
- bizonyos infrastrukturális fejlettség, különösképpen az oktatás, valamint az egészségügy, közlekedés, szállítás és tömegkommunikáció területén;
- a modern, azaz a fenti elemek hatékony működését biztosító intézmények, cselekvésmódok, befogadni kész és képes tudati (pszichológiai, szokási, értékrendbeli) sajátosságok;
- végül elősegíti a tradicionális életmód visszafogó kötelekeinek felbomlását, ami nem minden esetben azonos mindenfajta tradicionális érték eltűnésével, de mindenképpen gondolkodásbeli változást jelent” (*Farkas* 1985, 21.).

A szocialista korszakot záró — kitűnő és annak idején széles visszhangot kiváltó — tanulmányában *Lengyel László* ugyancsak „intézménycentrikus”. Igaz, a modernizációs paradigmákat (akár negatív, akár pozitív előjelűek legyenek is) lényegüknek megfelelően mutatja be, de nem foglalkozik az „emberi tényező” problémáival. Kitér ugyan az „emberi személyiség” politikai és emberi jogainak kérdésére, de a könyv az intézmények modernizációjának társadalmi és történelmi csodjéről, zsákcájáról szól (*Lengyel* 1989).

- 12 Az emberi erőforrások modernizációs folyamatban betöltött fontosságát azok a szerzők ismerték leginkább el/felel, akik az iskola, a képzés, a tudás intézményeire, fejlődésére vagy ezek gazdasági növekedésben játszott szerepére összpontosítottak. Így pl. *Kristensen* szerint: „a magasabb tudás elérése volt a fejlődés leghatalmasabb tényezője a történelem folyamán, és még ma is az” (*Kristensen* 1974, 5.). Így folytatja: „Ha ma megnézzük a világot, akkor tapasztaljuk, hogy — ahogy mi nevezzük — a fejlett vagy kevésbé fejlett országok között a leglényegesebb különbség abban áll, miszerint a korán modernizálódott országok képesek voltak a modern tudás széles körű felhasználására, míg a később induló, kevésbé fejlett országok nem. Ez az oka a fejlettebb országok gazdagságának” (uo. 13.).

A modernizációs elméletek számos szerzője hasonlóképpen nyilatkozik. *Anderson* szerint „még ha a modernizáció fogalma nem is nagyon világos, az a tény mindenképpen biztos a modernizáció értelmezésekor, hogy a modernizáció csakis a képzés tökéletesítésével, kiterjesztésével jöhet létre” (*Anderson* 1966, 69.).

Az oktatás és képzés hatását szerzőink vagy a technológia fejlődéséhez, vagy különböző társadalmi tevékenységek színvonalának emelkedéséhez kapcsolják (l. *Flora*, P. 1974). Problémánk nem azzal van, hogy a modernizációs elméletek nem foglalkoznak az oktatással és elhanyagolják a tudás fejlődésének bemutatását. Kritikánkra az ad alapot, hogy csak az emberi erőforrások e faktorára koncentrálnak, és csakis az intézményesített — gazdasági, technológiai — modernizáció keretén belül vizsgálják fejlődését. Legfeljebb még a tudásvizonyok elosztására, demokratizmusára, az iskolarendszer szerkezetére figyelmeztetnek.

- 13 Felfogásunkhoz közel álló nézeteiben *Makara Péter* — bár nem használja az emberi erőforrások vagy emberi tőke fogalmait — megállapította: „a népesség egészségi állapotának romlását nem lehet alapvetően biológiai okokra visszavezetni (nem tagadva ezzel a genetikai tényezők jelentőségét), hiszen ilyen rövid idő alatt, ilyen drámai biológiai átalakulás (mivel külső katasztrófa nem történt) elvileg ki is zárható” (*Makara* 1992, 74.). „Ha az eddigieket elfogadjuk, akkor az egészségi állapot változásának okát nem kereshetjük másban, mint a második világháború utáni magyar történelemben: a gazdaságban, a társadalomban, a kultúrában, a politikai rendszerben, az értékekben, és az emberi viszonyokban” (*Makara* 1989, 18.). Az egészségromlás fő okait az alábbiakban találja meg:

1. Az emberi élet alacsonyra értékelése. A „szocialista humanizmus” elve ellenére is a rendszer gyakorlata a humán tényező leértékelésével volt azonos. Alacsony munkabérek, deformált munkaerőpiac, politikai diktatúra.
2. A nyomott életszínvonal, az aspirációk és kielégítésük lehetősége közti szélsőséges feszültség. Magas munkaidő, önkiszármányoló munkarend.
3. Társadalomstruktúra újratermelésének negatív hatásai. A társadalmi hátrányok megjelenése az egészségügyi állapot differenciálódásában.
4. Az emberi kapcsolatok krónikus állapota, a közösségek „hiánya és válsága”.
5. Az értékrendszer zavarai, értéktudat kiforratlansága (Makara 1992, 77–78.).

IRODALOM

- Agh Attila* (1981): Fejlesztés vagy felszabadulás. A „politikai fejlődés a harmadik világban” = Valóság 1981/4.
- Agh Attila* (1986): Szocializmus és modernizáció. = Mozgó Világ 1986/8.
- Anderson, A. C.* (1966): The Modernization of Education. In: *Modernization. The Dynamics of Growth* (szerk.: *Weiner, Myron*). London
- Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.) (1990): Társadalmi Riport. Budapest
- Andorka Rudolf–Harcza István* (1990): Népesedés és család. In: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi Riport. Budapest, 11–40.
- Andorka Rudolf–Harcza István* (1990): Oktatás. In: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi Riport. Budapest, 40–56.
- Andorka Rudolf–Buda Béla–Donga Katalin–György István–Koloszi Béla–Moksony Ferenc–Münnich Iván–Pataki Ferenc–Vág András* (1986): Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest
- Apter, D.* (1965): The Politics of Modernization. London
- Aron, R.* (1967): The Industrial Society (Three Essays an Ideology and Development). Oxford
- Apter, D.* (1968): Some Conceptual Approaches to the Study of Modernization. New Jersey
- Beck, U.* (1986): Rizikogesellschaft. Frankfurt am Main
- Bell, D.* (1975): Die nachindustrielle Gesellschaft. Frankfurt am Main
- Bendix, R.* (1968): Setting of Economic Rationality in Western and Eastern Europe. In: *State and Society*. Boston
- Berger, J.* (szerk.) (1986): Die moderne Kontinuitäten und Zäsuren = Soziale Welt, Sonderband, 1986/4.
- Burns, E.* (1973): Health Service for Tomorrow (Trend and Issues). New York
- Cox, R., W.* (1987): Production, Power and World Order. Social Forces in the Making of History. New York
- Cs. Kiss Lajos–Fehér József* (1986): Közigazgatás és racionalitás. In: a Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve. Budapest
- Dahm, B.* (1991): Economy and Politics in the Philippines under Corazon Aquino. Hamburg
- Desai, A. R.* (szerk.) 1972: Essays in Modernization of Underdeveloped Societies. New York
- Eisenstadt, S. N.* (1979): Tradition, Wandel, Modernität. Frankfurt am Main
- Eisenstadt, S. N.* (szerk.) (1987): Patterns of Modernity. I–II. London
- Eisenstadt, S. N.* (1966): Modernization: Protest and Change. London
- Eisenstadt, S. N.* (1973): The Influence of Traditional and Colonial Political System and the Development of Posttraditional Social and Political Orders. In: *Hans-Dieter Evers* (szerk.): *Modernization in South-East Asia* Singapur
- Eisenstadt, S. N.* (1982): Revolution und die Transformation von Gesellschaften. Opladen
- Farkas János* (1985): Elméletek a társadalmi modernizációról = Valóság, 1985/9.
- Firestone, O. J.* (1969): Industry and Education. A Century of Canadian Development. Ottawa
- Flora, P.* (1973): Modernizationstheorien. Opladen
- Friedland, W. H.* (1969): A Sociological Approach to Modernization. In: *Morse, Ch.–Ashford, D.–Bent, F.–Friedland, W.–Lewis, J.–Macklin, D.* (szerk.): *Modernization by Design. Social Change in the Twentieth Century*. London
- Friedman, A.* (1977): *Industry and Labor*. London
- Galbraith, J. K.* (1970): Az új ipari állam. Budapest
- Germani, G.* (1987): *The Sociology of Modernization*. London
- Gerschuny, J.–Miles, Ike D.* (1983): *The New Service Economy (The Transformation of Employment in Industrial Society)*. London
- Ghee, L. T.* (1985): NGOs and Human Development: The ASEAN Experience. In: *Haq, K.–Kirdar, U.* (szerk.): *Human Development*. Istamabad, 367–386.
- Habermas, J.* (1981): Theorie des kommunikativen Handelns. I–II. Frankfurt am Main
- Hagen, E. E.* (1975): *The Economics of Development*. London
- Hankiss Elemér* (1982, 1985): *Diagnózisok*. I–II. Budapest, 1982, 1985.
- Ho, R.–Chapman, E. C.* (szerk.) (1973): *Studies of Contemporary Thailand*. Canberra
- Hoselitz, B.–Moore, W.* (szerk.) (1968): *Industrialization and Society*. Mouton. 1968.
- Jomo, K. S.* (1990): *Growth and Structural Change in the Malaysian Economy*. London
- Kautsky, J.* (1972): *The Political Consequences of Modernization*. New York
- Kern, L.* (szerk.) (1976): *Probleme der postindustriellen Gesellschaft*. Köln
- Kerr, C.–Staudohar, P. D.* (1986): *Economics of Labor in Industrial Society*. London
- Kim, Hae-Soon* (1989): *Ländliche Entwicklung und Entwicklungspolitik Korea (Süd)*. Berlin
- Klinger András* (1983): A termékenység befolyásolásának eszközei. In: *Kulcsár Kálmán* (szerk.): *A népesedés és a népességpolitika*. Budapest
- Kornai János* (1982): *A hiány*. Budapest
- Körössényi András* (1986): Iparosítás elméletek és iparosítás tipológiák. ELTE, ÁJTK. Politológiai Csoport. (Kézirat.) Budapest
- Kristensen, T.* (1974): *Development in Rich and Poor Countries*. London
- Kulcsár Kálmán* (1986): *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest
- Lengyel László* (1989): *Végkifejlet*. Budapest
- Levy, M. J.* (1966): *Modernization and the Structure of Societies. A setting for international affairs*. I–II. Princeton
- Levy, M. J.* (1972): *Modernization: Latecomers and Survivors*. London
- Lewis, J.* (1969): *The Social Limit of Politically Induced Change*. In: *Morse, Ch.–Ashford, D.–Bent, F.–Friedland, W.–Lewis, J.–Macklin, D.* (szerk.): *Modernization by Design*. London
- Liefmann-Keil, E.* (1961): *Ökonomische Theorie der Sozialpolitik*. Berlin
- Losonczy Ágnes* (1977): *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest
- Losonczy Ágnes* (1989): *Ártó-védő társadalom*. Budapest
- Luhmann, N.* (1988a): *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main
- Luhmann, N.* (1988b): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main
- Luhmann, N.* (1990): *Das Moderne der modernen Gesellschaft*. In: *Wolfgang Zapf* (szerk.): *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*. Frankfurt am Main, 87.
- Lupton, T.* (1986): *Human Factors*. Berlin (W)
- Lutz, B.* (1984): *Der kurze Traum immerwährender Prosperität*. Frankfurt am Main
- Machlup, F.* (1980): *Knowledge and Knowledge Produktion*. Princeton
- Machlup, F.* (1962): *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton
- Machlup, F.* (1980): *Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance. Volume I: Knowledge and Knowledge Production*. Princeton
- Machlup, Fritz* (1984): *Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance. Volume III: The Economics of Information and Human Capital*. Princeton
- Makara Péter* (1989): *Egészségmegőrzés magyar módra*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, (Kézirat.) Budapest

- Makara Péter* (1992): Paradigmaváltás az egészségügyi gondolkodásban. In: *Gáthy Vera* (szerk.): *Lel-tár*. Budapest
- Meier, G. M.–Baldwin, R. E.* (1963): *Economic Development. Theory, History, Policy*. New York
- Muht, A. M. A.* (1985): Employment, as an Aspects of Human Development. In: *Haq, K.–Kirdar, U.* (szerk.): *Human Development*. Islamabad, 223–247.
- Mundie, S.* (1985): The Human Element in India's Economic Development. In: *Haq, K.–Kirdar, U.* (szerk.): *Human Development*. Islamabad, 150–161.
- Murray, S. D.* (1973): *Blueprint for Health*. London
- Ofer, G.* (1987): Economic Aspects of the Modernization of Russia and China. In: *Eisenstadt, S. N.* (szerk.): *Patterns of Modernity. II. Beyond the West*. London
- Onn, F. Ch.* (1986): *New Economic Dynamo. Structures and Investment Opportunities in the Malay-sian Economy*. London
- Orosz Éva* (1992): *Egészségügyi rendszerek és reformtörekvések. Politikai Tanulmányok Intézete, Bu-dapest*
- Pokol Béla* (1983): *Modernizáció — a társadalom alrendszerének funkcionális elkülönülése = Társa-dalomtudományi Közlemények, 1983/3.*
- Pokol Béla* (1984): *Iparosítás és modernizáció = Társadalomtudományi Közlemények, 1984/3.*
- Pokol Béla* (1985): *A társadalmi innováció automatizmusai = Valóság, 1985/4.*
- Pokol Béla* (1987): *Ideológia és Politika mint társadalmi alrendszer = Társadalomkutatás, 1987/1.*
- Ránki György* (1987): *A magyarországi modernizáció történetéhez = Világosság, 1987/10.*
- Rostow, W. W.* (1960): *The Stages of Economic Growth (Second edition)*. Cambridge
- Die sozialen Auswirkungen der Rationalisierung (1932)*. Internationales Arbeitsamt. Genf
- Srubar, I.* (1991): *War der reale Sozialismus modern? = Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozial-psychologie. 415.*
- Staley, E.* (1966): *The Role of the State in Economic Development*. In: *Mayron, Weiner* (szerk.): *Modernization: The Dynamic of Growth*. New York
- Szalai Júlia* (1986): *Az egészségügy etagségei. Budapest*
- Terlecky, N. E.* (szerk.) (1977): *The State of Science and Resourch: Some New Indicators*. Boulder, Colorado
- Tímár János* (1993): *Az oktatáspolitikai mulasztásai és lehetőségei a munkanélküliség mérséklésé-ben. (Kézirat.) (Előadás a „Munkanélküliség Magyarországon” c. konferencián. Seregélyes, 1993. Szeptember 9–11.)*
- Tönnies, F.* (1970): *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Darmstadt
- Újvári József* (1990): *A magyar népesség egészségi állapotának fontosabb jellemzői a nyolcvanas években*. In: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): *Társadalmi Riport*. Bu-dapest, 1990. 501–516.
- Urbán László* (1986): *Modernizáció felfogások az amerikai szociológiában. (Kézirat.) ELTE ÁJTK. Politológiai Csoport, Budapest*
- Varma, S. P.* (1975): *Modern Political Theory*. New Delhi
- Vukovich György* (1990): *Egészségi állapot*. In: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest, 165–192.
- Wheeler, D.* (1984): *Human Resource Policies. Economic Growth and Demographic Change in Developing Countries*. Oxford
- Weiner, M.* (szerk.) (1966): *Modernization. The Dynamics of Growth*. London
- Zapf, W.* (1975): *Die soziologische Theorie der Modernisierung = Soziale Welt, 1975/26. 212–226.*
- Zapf, W.* (1990): *Modernisierung und Modernisationstheorien*. In: *Zapf, Wolfgang* (szerk.): *Die Modernisierung moderner Gesellschaft. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologientages in Frankfurt am Main, 1990. Frankfurt am Main*
- Zöpel, C.* (szerk.) (1988): *Technikkontrolle in der Risikogesellschaft*. Bonn

THE MODERNITY OF "EXISTING SOCIALISM"

Summary

The paper investigates a partly forgotten, yet again current topic, the modernity of socialism. At first it surveys those views in Hungary and abroad which have been written for, or against the modernity of socialism. The paper also presents the doubts in addition to the two opposing poles. The author is of the view that these paradigms are unsuited for the description of the modernity of socialism, among others because they do not pay attention to the most recent trend of modern societies, to the processes of human resources and investments into human capital.

According to the author of the paper the period of socialism does not belong to the sphere of modern societies because it has turned away from the post-1945 path of modernisation and from the general strategy of building a modern society. Contrary to knowledge and expertise, to human capital, contrary to modernising human resources, it depleted and exhausted them. Therefore development unfolding after 1990 is burdened with a grave heritage.